

De Tweede Wereldoorlog

Vijfenzeventig procent van de thans levende mensen heeft de wereldoorlog niet bewust meegemaakt.

Bij het lezen van dit verslag van deze periode zal de jongere generatie op zaken stuiten die ze slechts uit boeken of van verhalen van ouderen kent.

Kerkeraadsnottulen zijn geen oorlogskronieken. Slechts de problemen waarvoor de kerk als instituut kwam te staan als gevolg van de oorlog komen er in ter sprake.

Wie in de toekomst de verslagen naleest zal er niet veel van begrijpen als hij de achtergronden niet kent.

In augustus 1939 werd in Nederland met het oog op de oorlogsdreiging de algehele mobilisatie afgekondigd.

De Generale Synode stelde gratis reisattestaties beschikbaar aan de kerken om ze aan de miliciens uit te reiken. Zwartsluis bestelde een 30-tal exemplaren en verzocht via de kerkbode de adressen op te geven van de gemobiliseerden. Dit is het eerste bericht dat betrekking heeft op de oorlog, die op 1 september 1939 was begonnen met de Duitse inval in Polen. Aangezien ons land nog niet direct bij de oorlog betrokken was, ging men over tot de orde van de dag. Na de bezetting van Polen gebeurde er op krijgsgebied niet veel. Het was de periode van wat de Fransen noemen *la drôle de guerre* en waarin de Engelse soldaten nog konden zingen: *Hang out your washing on the Siegfriedline*.

Nederland vertrouwde op zijn neutraliteit in de volkerenstrijd en ging op advies van Colijn rustig slapen. Het zou anders uitpakken. Op vrijdag 10 mei, 's nachts om 3.55 uur werd de illusie van buiten schot te blijven wreed verstoord. De Duitse oorlogsmachine kwam op volle sterkte in actie en na het afschuwelijke bombardement van Rotterdam op dinsdagmiddag 14 mei, capituleerde het Nederlands leger na een heldhaftig gevoerde maar uitzichtloze strijd.

Op woensdag 15 d.a.v. kwam de kerkeraad bijeen onder presidium van Ds. Zwaan. Eerst aan het slot der vergadering hield hij een toespraak in verband met de gebeurtenissen van de afgelopen dagen. Hij voorzag zware tijden voor ons land en ook voor de kerk.

Op 29 mei kon de praeses een briefkaart [brieven waren toen verboden] voorlezen afkomstig van de boekhouder der kerk J.P. van Eerde, die onder dienst was. Hij kon vermelden dat hij in goede welstand verkeerde.

Helaas verging het H. Steenbergen anders. Als schipper in dienst van het Nederlandse leger, vervoerde hij munitie en zijn schip werd door de Duitsers bij Groot-Ammers gebombardeerd, waarbij hij omkwam. Zijn vrouw bleef achter met 2 dochtertjes, waarvan de jongste pas enkele dagen oud was.

Reeds op 23 juni werd er een collecte gehouden voor de door oorlogsschade getroffen kerken.

De verduisteringsvoorschriften maakten het noodzakelijk de tweede dienst te verzetten naar half drie. De enorme raamoppervlakken waren niet afdoende te verduisteren. Om dezelfde reden werden de bijbellezingen stopgezet. Om Brede kerkeraadsvergaderingen te houden was voortaan de toestemming nodig van de Procureur-generaal te Arnhem. Ze werd steeds verleend, maar altijd voor een bepaalde periode. Dit gold ook voor de evangelisatiecommissie. Langzamerhand kwamen er steeds meer beperkende bepalingen maar de godsdienstoefeningen konden gedurende de gehele oorlog voortgang vinden. Het leek zelfs of in het kerkelijk leven door de oorlog nauwelijks iets veranderde. Men hield zich bezig met allerlei interne kwesties zoals het zingen van gezangen, de wanorde op de galerij en niet te vergeten: de Vrijmaking.

Toen er een bordje in 'Vrede' moest worden opgehangen met het opschrift "Voor

Joden verboden”, besloot men, meer slim dan moedig, in dit gebouw geen vergaderingen meer te beleggen, waarbij dit bordje voorgeschreven was. Hoe het de Joodse gemeenschap in Zwartsluis is vergaan is bekend: “Ze waren weg voor we er erg in hadden”.

Het was ouderling Strating die er op aandrang de Joden in het gebed te gedenken, maar verder kwam men niet.

Op 17 mei 1984 – toen pas – werd vóór het ‘huis der levenden, Beth Chaim’, zoals de Joden hun begraafplaats noemen, door de Commissaris der Provincie Overijssel Mr. J.L.M. Niers een gedenkplaat onthuld, waarop de namen van de 10 Joden die in de vernietigingskampen Auschwitz, Sobibor, Blechhammer en Malapane de dood vonden. Twee Joden doken onder en redden zo hun leven. Niemand van de Joodse gemeenschap keerde terug in Zwartsluis. Drs. H. Smit, burgemeester van Zwartsluis, sprak een bewogen herdenkingsrede uit, waarin hij niets verheelde. We citeren: “De Joden” – dat onpersoonlijke begrip. Maar het komt ineens vlakbij, als ik bemerk, dat de weg naar Auschwitz begon op het Klein Lageland, op het Westeinde en de Stationsweg. En als ik zie, dat de stappen op die weg met onverbidelijke nauwkeurigheid werden begeleid vanuit het gemeentehuis”.

De namen van de omgekomenen zeggen alleen de ouderen onder ons nog iets. Maar het is goed dat de gedenkplaat er is en dat men er elk jaar op de 4e mei bij stil staat, gelukkig ook de jeugd, en op zich laat inwerken de aangebrachte tekst Deuteronomium 4-9: ... dat gij niet vergeet de dingen die uw ogen gezien hebben.

Gedenkplaat vóór de Joodse begraafplaats.

Wat de Arbeidsdienst betreft constateerde men “dat er bij vele ouders een ontstellend gemis aan inzicht en roeping van Godswege bestaat ten aanzien van de opvoeding volgens de doop en de doopbelofte”. Dit naar aanleiding van een vraag van br. v.d. Vinne of er niet meer steun gegeven kon worden aan jonge mensen die zich om principiële redenen tegen de dienstneming verzetten.

Op de kerkeraadsvergadering van 6 september 1944 bracht Ds. de Feyter in het midden “de gedachte aan het houden van een eventuele dank- en bidstond, indien ons vaderland zijn vrijheid binnen afzienbare tijd mocht herkrijgen. De bedoeling is, [de formulering is van dhr. Blaak] zulk een dank- en bidstond plaatselijk te houden, in overleg en samenwerking met de Ned. Herv. Gemeente. Bepaling van dag, uur en plaats van samenkomst wordt aan de predikanten overgelaten”.

Ds. de Feyter was niet de enige in Nederland die zich verkeek op de gebeurtenissen van 5 september, de z.g. Dolle Dinsdag. Hij nam inderdaad contact op met de hervormde predikant Ds. Raabe, maar helaas, de verwachte snelle bevrijding van ons land ging niet door en de diepste ellende van de gehele oorlog, zeker in het westen van ons land, moest nog komen.

Ondanks de schaarste aan brandstof konden gedurende de gehele oorlog de kerkdiensten doorgaan. Toen de lage delen van de landen achter het Cingel geïmundeerd waren bleef het kerkgebouw nog net droog. Wel drong het water de verwarmingskelder binnen.

De brandstofvoorziening baarde naarmate de jaren verstreken steeds meer zorg. De voorraad was soms benauwend klein, maar vooral door toedoen van de bloemist de Goede en de fabrikant Nekeman, die toewijzingen kregen voor resp. de bloemkassen en de fabriek kon men de kerk blijven verwarmen. De trouwdiensten werden nu in "Vrede" gehouden.

Vermeld wordt: We zijn voorlopig gered als er niet weer strenge vorst optreedt. In geval van nood kon men altijd nog de wijk nemen naar "Vrede".

De kerktelefoon werd door de Duitsers buiten bedrijf gesteld en een plan tot bouw van een uitgang aan de noordzijde van de kerk kon niet doorgaan wegens gebrek aan materialen.

Er mochten geen koperen centen meer in de collectezakken gedaan worden omdat ze uit de circulatie genomen waren. Men moest het met zinken munten stellen.

In 1943 werden de "hengelzakjes" vervangen door doorgeefzakjes. Dat de "kerkbuul" ook wel eens voor andere doeleinden werd gebruikt blijkt uit een voorval dat genotuleerd is. Men vond er in oorlogstijd eens een briefje in met de volgende inhoud: "Preekt U a.u.b. kort en krachtig en soms niet 2 uur achter elkaar. Op deze manier jaagt U jonge mensen de kerk uit". Tegen wie dit anonieme schrijven gericht was, is niet bekend. Kort daarna kwam er weer een niet ondertekend schrijven binnen. Dit werd aan de vlammen prijsgegeven, aldus de notulen.

De kerkeraad wist met bepaalde besluiten van de bezetter niet wat te doen. Van eenstemmigheid was niet altijd sprake. Zo kwam er eens een brief binnen van de classis 's-Hertogenbosch, die gericht was tegen de Arbeidsdienst. Er werd gevraagd om een adhesiebetuiging. Ds. Zwaan was er tegen en wilde de zaak overlaten aan de Deputaten voor de Hoge Overheid, maar Ds. de Feyter stond er sympathiek tegenover.

Vanwaar dit verschil? Wel, Ds. Zwaan zag de overheersing van de Duitsers als een gericht van God over Nederland. Reeds uit de woorden die hij op 15 mei 1940 tot de kerkeraad richtte kwam deze visie naar voren. Dit was ook de reden waardoor hij in conflict kwam met Ds. Slomp, de bekende verzetsdominee bijgenaamd Frits de Zwerver. Op een clandestiene vergadering gehouden in de Gereformeerde lagere school aan de Zomerdijk, waar Ds. Slomp kwam opwekken tot onderduiken van jongelui die de bezettende macht in het oorlogsproces tot haar voordeel wilde inschakelen, werd hij door Ds. Zwaan heftig bestreden. Hij zag het als de wil Gods dat de jongens naar Duitsland gingen. Ds. de Feyter had juist de tegenovergestelde opvatting.

Hij kreeg de meerderheid van de kerkeraad achter zich in het onderhavige geval en het volgende schrijven werd naar Den Bosch verzonden:

"Weleerwaarde en Eerwaarde Broeders!

De kerkeraad van de Gereformeerde Kerk van Zwartsluis betuigt gaarne adhesie aan het schrijven dat U wenscht te richten aan het Moderamen van de Generale Synode daarbij de door U gegeven belichting voor uw eigen rekening latend".

In 1943 kwam men op onderwijsgebied in moeilijkheden. De leraren Tj. Heeringa en R.D. Leenman werden op 1 maart in vaste dienst benoemd aan de Mulo-school in het Klein Lageland, die uitging van de Vereniging "De Gereformeerde School". Nu hadden de Duitsers bepaald dat een vaste benoeming slechts kon plaatsvinden als er een drietal werd opgemaakt waarvan dan de loyaliteit t.o.v. de bezettende macht werd nagegaan. Dit was een aantasting van het benoemingsrecht der bijzondere scholen. Het schoolbestuur besloot na veel aarzeling te benoemen zonder drietal. Het is vooral dhr. D. Jalink geweest die hier een krachtige principiële houding toonde. De beide leraren stonden achter hem en de benoeming ging door. Een waarschuwing van de secretaris-generaal van Onderwijs J. van Dam werd genegeerd, maar in juni werden beiden gesommeerd zich te melden

Het verzetsmonument op de algemene begraafplaats.

voor tewerkstelling in Duitsland. Nog dezelfde dag doken ze onder en pas na de oorlog konden ze hun werk hervatten.

Er is bijna geen plaats in Nederland te noemen waar geen gedenkteken staat ter nagedachtenis aan hen die in de strijd tegen de Duitsers het leven hebben verloren. Ook in Zwartsluis kostte het verzet aan drie jonge mensen het leven. Het waren Roelof Schraa Gzn., Jacobus Barend de Goede en Anthonie Slurink. Eerstgenoemde werd te Oldebroek gefusilleerd op 9 oktober 1944. Hij maakte deel uit van de groep van Strijdend Nederland en verspreidde o.m. illegale lectuur. De beide andere verzetstrijders zijn op 8 maart 1945, dus kort voor de bevrijding met 114 andere Todeskandidaten bij Woesthoeve gefusilleerd, als repressaille voor de aanslag op Rauter. Een monument op het kerkhof houdt hun gedachtenis in ere. Behalve hun namen draagt het het opschrift “gevallen voor het Vaderland” en de tekst “God zal het doen gelukken” [Nehemia 2:20]. Elk jaar bij de dodenherdenking op de avond van de vierde mei worden er kransen gelegd: “opdat wij niet vergeten”. Requiescant in pace.

Eind oktober 1944 werden de notulen niet langer door de permanente scriba dhr. Blaak geschreven. We weten dat hij onderdook, maar dat staat natuurlijk niet vermeld. Zijn afwezigheid wordt wel telkens vermeld, later aangevuld met de naam van D. de Goede die het scribaat waarnam. Blijkbaar dook deze in februari 1945 ook onder, want dan worden de notulen geschreven door G.J. de Jong, die de afwezigheid van de brs. Blaak en de Goede noteert met de toevoeging: “om de bekende redenen”.

We citeren nu uit de notulen van 11 april 1945:

“ ’s Zondagsmorgens vond deze samensprekingen in andere omstandigheden plaats [men zou 8.30 v.m. samenkomen als kerkeraad om een besluit te nemen aangaande de Avondmaalsviering]. De toestand was zelfs zo verbeterd [de Duitse bezetting had na veel vernieling Zwartsluis verlaten] dat van aanvankelijke vrijheid en verlossing kon worden gesproken. Overlegd werd dan ook dat de kerkdienst op het gewone uur zou aanvangen tot een dank- en bidstond, om God voor die aanvankelijke vrijheid te loven en te danken en tevens Hem voor al de nooden van ons en ons land aan te roepen. De middagdienst werd bepaald op 5 uur. In beide diensten ging naar toerbeurt Ds. de Feyter voor.”

Na dit noodgedwongen summiere overzicht van de invloed van de oorlog op het uitwendige kerkelijk leven schakelen we over op de meer geestelijke zaken in deze periode.

Maar liefst 14 maal besteedde de kerkeraad aandacht aan de verregaande wanorde op de gaanderij, zonder een afdoende oplossing te vinden. In oktober 1940 constateerde men: “Er wordt gelachen en gefluisterd, soms op ergerlijke wijze. Deze toestand is diep treurig en wijst op een groote afwijking welke er ook ten onzent is waar te nemen bij het opkomend geslacht”.

Besloten werd de ouderlingen die in de week voorzitting hadden ’s zondags toezicht te laten houden. Aangezien deze mensen geen enkele sanctie konden toepassen en hun toezicht eerder tot provocaties leidde, kwam men geen stap verder. Een voorstel om een hulpkoster tegen een vergoeding van f 50,- per jaar aan te stellen haalde het niet. Aan 57 leden werd een stencil gezonden om vrijwilligers te werven voor toezicht op de gaanderij. Een veertigtal meldde zich. Over de resultaten lezen we niets. Deze maatregel zal wel weer verzend zijn.

De klachten bleven tot ver na de oorlog. Er werd ook bij wijze van tijdverdrijf duchtig gekrast in de banken. [De viltstift was nog niet uitgevonden.] Onder deze graffiti kwamen ook drieletterwoorden voor.

Was alleen de jeugd berispelijk? Verre van dat. In 1942 notuleert de scriba: “Met leedwezen wordt geconstateerd dat er in onze gemeente zo weinig bloeiend en opgewekt geestelijk leven tot openbaring komt bij de huisbezoeken. Wel is er in sommige gezinnen vooruitgang te bespeuren, in andere evenwel een ongewijzigde toestand of zelfs achteruitgang. Opgemerkt wordt het veelvuldig voorkomen van

het feit, dat brs. en zrs. de dood des Heren niet verkondigen, waarvoor verschillende oorzaken bestaan, die echter niet alle voor 's Heren aangezicht kunnen bestaan, in het licht van Zijn Woord. Het is goed dat de zielsgesteldheden in het midden der gemeente ook eens opzettelijk enkele ogenblikken door de brs. predikanten of opzieners worden besproken."

Als men daarnaast leest hoe fel er soms gestreden werd over kwesties als de invoering van gezangen en de Vrijmaking dan moeten we toch concluderen dat er wel degelijk sprake was van actief gemeentelven.

Dat de Gereformeerde levensstijl veranderde is onloochenbaar, al ging dat in Zwartsluis schoorvoetend en riepen ze er de voorspelbare spanningen op tussen behoudzuchtigen en vooruitstrevenden.

Een zaak die nogal deining veroorzaakte was de invoering van wat hier wel werd genoemd "*het vrije lied*", lees, gezangen. Alleen al het woord "gezangen" had voor velen nog een onaangename klank, een erfenis uit de vorige eeuw toen in 1807 de z.g. evangelische gezangen verplicht werden gesteld in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Terzijde zij opgemerkt dat de samenstellers van de bundel "Evangelische Gezangen" in het voorwoord nadrukkelijk schreven, dat ze geen andere gezangen hadden opgenomen dan die met de belijdenis der Nederlandse Hervormde Kerk *uitgedrukt in haar formulieren*, overeenkwamen. Van de waarde der Psalmen, die dit boven alle andere dichtstukken vooruit hebben, *dat zij van een goddelijke herkomst zijn* etc.

Toen in december 1943 broeder G. Schraa Hzn. voorstelde er gebruik van te maken, met het oog op het naderend kerstfeest, wees de bespreking uit dat dit "vooreerst voor onze gemeente nog niet wenselijk wordt geacht".

Het bleef even stil rondom de kwestie tot op tweede paasdag 1944 er zich een incident voordeed waardoor de zaak weer in de aktualiteit kwam. Toen er die dag een "vreemde" dominee preekte, gaf deze een gezang op, al of niet op de hoogte zijnde van de situatie alhier. Een ouderling greep in en het zingen ging niet door. Dit muisje had een flinke staart in de vorm van een brief aan de kerkeraad waarin rekestrant antwoord wenste te verkrijgen op een viertal vragen. De kerkeraad gaf toe het incident te betreuren, maar gaf verder geen krimp. Er was al onrust genoeg – de Vrijmaking speelde – en men wilde deze niet verergeren door de gezangenkwestie aan de orde te stellen. In het voorjaar van 1946 vroeg een ouderling om een uitspraak van de kerkeraad. De praeses antwoordde dat het zingen van de nummers 11-29 uit de gezangen aan de vrijheid van de liturg werd overgelaten. Een voorstel van een andere ouderling om ze niet te zingen werd met 5 tegen 4 stemmen verworpen. Er kwam toen een handtekeningactie tegen de gezangen op gang. Slechts 35 lidmaten tekenden en Ds. de Feyter beantwoordde de petitie in een uitvoerig schrijven, waarbij op klare wijze de bezwaren van de tegenstanders met een keur van welgefundeerde argumenten werden ontzenuwd. Hiermee was het pleit beslecht. In 1949 bleken er enkele leden een "demonstratieve houding" aan te nemen bij het zingen van gezangen blijkens de notulen, maar het waren de laatste stuiptrekkingen. Er zouden in de volgende halve eeuw nog verscheidene uitbreidingen van de liedereschat komen, van 29 op 59, van 59 op 119, tenslotte (?) uitmondend in het "Liedboek voor de Kerken", een veelzeggende titel, dat qua omvang, de psalmen meegeteld, aardig in de buurt komt van de bekende bundel van Joh. de Heer. Het werd in 1973 in gebruik genomen. Inmiddels is wel gebleken dat het met deze bundel dezelfde kant is opgegaan als met de psalmen: er zijn liederen bij die zelden of nooit gezongen worden omdat de melodie te slecht in het gehoor ligt of de woorden niet aanspreken. Men heeft het voornemen nog voor de eeuwwisseling met een herziene uitgave te komen.

Andere liturgische veranderingen komen in een volgend hoofdstuk ter sprake.